

Узунова О. В.

*викладач кафедри кримінального права та правосуддя
юридичного факультету ЗНУ*

СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Побудова правової демократичної держави призвела до необхідності переосмислення ролі України в міжнародному співтоваристві. Поплиблення взаємозв'язку держав веде до розширення взаємодії їхніх правових систем. Все більша кількість міжнародних норм призначена для застосування й виконання державами, що входять у співтовариство держав. У відповідності зі ст. 9 Конституції України (далі - Конституція) міжнародні норми стали безпосередньо діючими [1]. Вони мають пряму дію й верховенство над кримінально-процесуальним законодавством. Повага загальновизнаних норм є необхідною умовою членства в міжнародному співтоваристві, тому знання принципів і норм міжнародного права, приведення у відповідність із ними законодавства України, є важливим рішенням на шляху побудови правової держави й створення нової правової системи процесуальних гарантій, прав людини й громадянина в сфері кримінально-процесуального провадження.

В галузі кримінально-процесуального права України все більше уваги приділяється

питанням відповідності українського законодавства міжнародним стандартам. Разом з тим, у кримінально-процесуальному законі не повною мірою досліджені наступні правила:

- розгляду загальновизнаних принципів і норм міжнародних актів і міжнародних договорів України як джерела кримінального судочинства України, визначення їхньої сутності й значення в процесі здійснення кримінально-процесуальної діяльності;

- класифікації міжнародно-правових актів, а також їхніх норм в українському кримінально-процесуальному законодавстві;

- застосування учасниками кримінального процесу положень міжнародно-правових актів при реалізації своїх прав і у практичній діяльності;

- вивчення рішень Конституційного Суду України і Постанов Пленуму Верховного Суду України, що включають і використовують у своїх положеннях норми міжнародного права, а також прецедентів Європейського Суду з прав людини, що містять тлумачення ряду положень Конвенції про захист прав людини

та основоположних свобод 1950 р (далі - Конвенція) та напрямки з вдосконалення законодавства України, як учасниці Конвенції в галузі кримінально-процесуального права України.

Визначаючи загальне поняття джерела права, слід зазначити, що система джерел права повинна відповідати деяким умовам: нормативно закріплювати волю громадян; обумовлюватися існуючими соціально-економічними умовами; забезпечувати політичну владу, відповідати інтересам громадян; затверджувати пріоритетне значення законів, як найбільш демократичної форми вираження інтересів, процедури підготовки нормативних актів.

Сучасні дослідники визначають право як "сукупність визнаних у даному суспільстві й забезпечених офіційним захистом нормативів рівності й справедливості" [2], як систему "історично виниклих правил поведінки, що є масштабом волі рівних суб'єктів, відносини між якими соціально значимі, є частиною громадського порядку й тому забезпечуються державою" [3]. Вони вказують на соціальну обумовленість права, на те, що держава покликана формулювати ті норми, які вже склалися або складаються в суспільстві. Цей зв'язок можна виразити формулою: "зміст права створюється суспільством, а форма права - державою" [4].

Ще в дореволюційній науці, що відображала дискусію про сутності права, велася суперечка про те, як варто трактувати термін "джерело права". На противагу якравому прихильникові позитивістського праворозуміння Г.Ф. Шершеневичу, що пропонував замінити термін "джерело права" на "форми права" (під останнім він розумів види права, які відрізняються за способом створення норм, що залежать від волі державної влади, вчений вважав, що норму права слід розглядати, як "вимоги держави", а державу як "джерело права, яка не може бути

обумовлене правом"), Н. М. Коркунов попереджав про неприпустимість змішання поняття джерело права як "юридичного технічного терміна", як ознаки загально-обов'язковості юридичних норм, з поняттям про те, звідки черпається й чим визначається сам зміст юридичних норм, властивий для прихильників визнання того, що право діється свавіллям законодавця" [5].

Таким є одне з визначень "джерел права" як юридичного поняття, тобто технічного терміна правознавства. Від цього поняття потрібно відрізнити "джерела права" у змісті джерел пізнання права (наприклад, Закони XII таблиць, названі Т. Лівієм "джерелом усього публічного й приватного права" Риму), що включають у себе правостворюючі факти (наприклад, суспільну правосвідомість, економіку політичне життя, літературні течії і т.п.). Основним джерелом права більшість вчених-теоретиків вважають закон.

Слід зазначити, що в 60-80 рр. XX століття підхід, відповідно до якого характеристика нормативних актів як форми права (тобто як форми вираження правових норм) і як джерела права (тобто способу встановлення правових норм) розглядався як прояв різних функцій правових актів був властивий тільки радянській правовій науці. Це відзначив Р. Давид який вказав, що якщо в країнах романо-германської системи права значення закону бачать у тім, що він є "найбільш яким і зручним способом вираження норм права", то в соціалістичних країнах у ньому бачать "найбільш природний спосіб створення права, що при цьому отождоється з волею правлячих" [6].

На противагу позитивістському трактуванню права, що панувало в радянській науці, природна (Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк та ін.), історична (Г. Гуго, К.Ф. Савіні, Г.Ф. Пухта та ін.) і більше пізня соціологічна (Дж. Дьюї, Р. Паунд, Д. Френк та ін.) школи права, при всьому

розходженні їхніх концепцій визнавали те, що право створюється не державними владними органами, а "знизу" - у суспільстві, у процесі спільної життєдіяльності людей (це стало основою створення держави (школа природного права), є закономірним історичним продуктом суспільного життя (історична школа), знаходить відображення тільки в реальних відносинах (соціологічна школа)).

Зокрема, природно-правова концепція виходить із того, що крім позитивного права, офіційно визнаного державою, існує загальне для всіх людей природне право, що стоїть над ним. Обґрунтовуючи ідею підпорядкування держави праву позитивне право розглядається в цьому випадку не як продукт діяльності спеціально уповноважених на правотворення державних органів, а як сукупність норм, вироблених у процесі суспільного розвитку що виражають природжені й невід'ємні права людини, захист яких - основне призначення держави. Ця теорія визначає визнання множинності джерел позитивного права, покладає на державу обов'язок охороняти ті суспільні відносини, які об'єктивно складаються в суспільстві, тим самим, поважаючи закономірне існування права у формі звичайних норм і судової практики.

Не зовсім вірним вважається визначення джерела права у формальному змісті. Наприклад, С.А. Коментар, визначає джерела права - "як сукупність способів формування своєрідного "документування" державної волі" [6], "зведення в закон волі політичних сил, що виражають інтереси всіх громадян або їхньої частини", тобто визнає, що право й форми його вираження визначаються вищими органами держави шляхом прийняття законів. У світлі сказаного можна відзначити, що під джерелом кримінально-процесуального права розуміються зовнішні форми вираження кримінально-процесуальних норм, вироблених у сфері здійснення кримінального судочинства і закріплених державними органами влади.

Дане визначення джерел кримінально-процесуального права визнають більшість вчених. Разом з тим, виникає питання чи можна в систему джерел кримінального судочинства, ґрунтуючись на законі, включати міжнародні норми?

Питання про ролі міжнародних правил у розвитку суспільства, про значення загально-визнаних принципів і норм має тривалу історію. Радянські юристи-міжнародники 20-30-х років XX століття дотримувалися таких радикальних поглядів і вважали за необхідне переіняти характеристику положень міжнародних угод як способу створення нових правил у національному законодавстві. З іншої сторони такі вчені, як Є. Пашуканіс, О. Сабанін, Г. Тункін відстоювали значення міжнародних угод, як методу створення зміни й ліквідації міжнародних норм. Є. Пашуканіс писав: "Оскільки держави не мають над собою авторитету, що встановлював би для них норми поведіння, постільки джерелами міжнародних відносин є звичай і договір" [8]. О. Сабанін писав, що "всяка норма" стає "міжнародною", коли вона визнається "як така всіма цивілізованими народами" [9]. Г. Тункін відзначав: "згоди однієї держави на визнання тієї або іншої норми, що регулює міжнародні відносини, дається під умовою аналогічної згоди іншої держави на поширення дії міжнародного припису" [10].

Концепція Г. Тункіна створила передумови для зміни ставлення радянських учених до міжнародно-правової системи в цілому. Вона дозволила їм розглядати рішення міжнародних питань і вивчати міжнародно-правові відносини, інтерпретуючи правотворчі процеси, що відбуваються у відносинах між країнами.

Виходячи із вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що в радянській правовій доктрині існували теорії, які визнавали, що сам по собі міжнародний акт створює права й обов'язки тільки для його

учасників (тобто держав), але не може безпосередньо регулювати права й обов'язки учасників кримінального судочинства держав. В науці міжнародного права радянського періоду теза про неможливість безпосередньої дії норм міжнародного права на території нашої держави була практично загально-визнаною.

У цей час предметом вивчення нормативних положень міжнародних актів і договорів, що стосуються кримінально-процесуальної сфери законодавства України, традиційно є міжнародно-правові аспекти співробітництва в боротьбі зі злочинністю, а також питання застосування в Україні окремих норм міжнародного права. Однак, вченими розглядаються, насамперед, кримінально-правові аспекти боротьби зі злочинністю; "процесуальним" проблемам уваги приділяється менше. У науці кримінального процесу навпаки, досліджуються головним чином регулювання кримінального процесу законами України; міжнародні аспекти провадження по кримінальним справам довгий час взагалі ігнорувалися, або про них згадувалося небагато. Згодом, увага стала приділятися проблемі забезпечення прав людини в кримінальному процесі, і вийшла перша монографія, присвячена міжнародно-правовим аспектам кримінального процесу [11]. Разом з тим, у роботі А.І. Бастрикінна були висвітлені далеко не всі міжнародні проблеми провадження у кримінальних справах, а нормативна база обмежувалася головним чином договорами про правову допомогу.

Значним кроком вперед стало проголошення Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загально-визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [12].

В 90-і роки ХХ століття посилення на міжнародні документи з'являються в роботах

про розслідування злочинів, скоєних інсесемціями. На міжнародні аспекти провадження у кримінальних справах стали звертати увагу, як у навчальній літературі з кримінального процесу так і у роботах деяких учених. Нові дослідження в сфері застосування міжнародних норм учасниками кримінального судочинства України почали розроблятися після ратифікації Україною Конвенції.

Конституція, опираючись на загально-визнані міжнародні норми, встановила положення про співвідношення українського та міжнародного права, визначивши пріоритетне значення останніх у ст. 9 Конституції: "Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України".

Стаття 9 Конституції визначила характер взаємозв'язку міжнародного й українського права на сучасному рівні. Від взаємодії цих двох систем права залежить ефективність обох. Значна кількість норм міжнародного права призначається для подальшого застосування в сфері дії кримінально-процесуального права України. Разом з тим, основи співвідношення галузевих і міжнародних систем позначені невизначено, що створює ряд проблем, пов'язаних з визначенням сутності й значення міжнародних норм, їхнього функціонального призначення, визначенням місця в ієрархії правових актів України та безпосереднім застосуванням.

Конституція встановлює пріоритет міжнародних правил, однак визначає лише в загальній формі їхнє місце в правовій системі України. Положення галузевих законів, у тому числі й Кримінально-процесуальний кодекс України (далі - КПК України), також не можуть дати виразну відповідь на дане питання.

Не можна не звернути увагу на

положення ст. 22 Конституції, де сказано, що права і свободи людини і громадянина в Україні не є вичерпними, гарантуються відповідно до Конституції, а значить і відповідно до загальновизнаних міжнародних норм. Отже, міжнародні положення, що визначають права й свободи людини і громадянина, повинні застосовуватися навіть у випадку протиріччя законам і нормативно-правовим актам України, оскільки міжнародно-правові документи містять, визначають і регулюють дію великого обсягу прав і гарантій прав людини.

У зв'язку із цим виникає припущення, що розширення комплексу загальновизнаних прав і свобод на міжнародному рівні спричиняє їхнє безпосереднє застосування в кримінальному судочинстві його учасниками (підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком та ін.) без необхідності видання імплементаційних актів, якщо на те є вказівка в законі. Подібне положення говорить про зовсім новий рівень співвідношення міжнародних і кримінально-процесуальних норм.

Конституційне положення (ст. 9) є загальною нормою, повною мірою нормою-принципом, що безпосередньо діє в кримінальному процесі. Конституція закріпила переважне положення норм міжнародного права в правовій системі України стосовно українських норм. У законодавстві Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а потім і України мова звичайно йшла лише про міжнародні договори. У конституційному праві й у судовій практиці більшості закордонних країн під "загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права" розуміються звичайні принципи й норми міжнародного права, тобто ті, що утворилися не в результаті висновку міжнародного договору, а сформовані на практиці держав, в яких вони підлягають застосуванню шляхом визнання їхнього міжнародного значення. У процесі кримінального судочинства необхідно

розглядати характер, зміст і значення кримінально-процесуальної діяльності, з урахуванням світової практики застосування того або іншого міжнародного принципу й норми. При цьому учасникам кримінального процесу варто опиратися на загальновизнане визначення міжнародних джерел, що зазначене в статті 38 Статуту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй [13]. Так, міжнародні норми визнаються цим Статутом, як "докази загальної практики, закріплені як правова норма". Згідно з даними положеннями, суди України, повинні у своїй діяльності керуватися наявними доказами загальної практики й визнанням її юридично обов'язково основними членами міжнародного співтовариства.

У системі норм кримінального судочинства України ситуація з міжнародними нормами про права людини визначена зі значною повнотою (принаймні вони стоять на рівні конституційних і повинні безпосередньо застосовуватися). Характеризуючи ступінь розробленості загальних проблем співвідношення правових систем міжнародного та українського права помітимо, що основні суперечки викликає можливість безпосереднього застосування міжнародних норм у кримінальному судочинстві України.

На думку С.В. Черниченко, неправильна "навіть сама постановка питання про можливість застосування міжнародного права у внутрішньодержавній сфері". Міжнародне право на території держави не має власної юридичної чинності. Для того, щоб правило, що представляє собою норму міжнародного права, набуло юридичної чинності у межах дії національного права, воно повинне набути чинності національно-правової норми. Але це може зробити тільки територіальний суверен, видавши відповідний правовий акт [14]. Інші автори вважають, що включати міжнародні норми в число безпосередніх регуляторів внутрішніх відносин можна лише в тих рідких випадках, коли "збігається об'єкт регулювання

міжнародного й національного права". У цьому випадку" ми маємо справу з міжнародними відносинами - типовим об'єктом міжнародно-правового регулювання, які, однак, в істотній частині реалізуються в межах державного суверенітету, де функціонує національне право" [15]. І. Лукашук пише, що безпосереднє застосування міжнародних норм повинне обмежуватися сферою міждержавних відносин, впливати на внутрішні відносини міжнародні норми можуть лише через національне право. "Сферою дії міжнародного права є міждержавні відносини, сферою дії національного права - відносини за участю фізичних й юридичних осіб" [16].

Своєрідну позицію із цього приводу займає В.М. Волженкіна. Вона вказує на те, що міжнародні договори Російської Федерації є одночасно російськими й міжнародними правовими актами, тому що міжнародний договір наділяється юридичною чинністю й устанавлює зобов'язання для країни, тільки після визнання внутрішньодержавним правовим актом. У зв'язку із цим, договори можуть застосовуватися для регламентації внутрішньодержавних відносин. Однак, наділення міжнародних договорів пріоритетом стосовно російських законів, тягне порушення системи галузей права й правил їхнього застосування. "Відбувається супідрядність галузей права, які в чинність предмета регулювання не призначені для конкуренції. Міжнародне право не призначене регулювати внутрішньодержавні відносини" [17].

Звичайно, між різними галузями права (у нашому випадку між міжнародним та кримінально-процесуальним), встановлені відповідні розмежування. Разом з тим, українська держава в силу суверенітету вправі допускати як загальновизнані механізми регулювання кримінально-процесуальних правовідносин норми міжнародного права. Міжнародне право не містить положень про те, що його приписання регламентують і

поширюються тільки на міжнародні або міждержавні відносини. У галузевому законодавстві України й інших закордонних держав може виникнути необхідність вирішення того або іншого питання з урахуванням положень міжнародно-правових актів, що діють по аналогічному предметі регулювання. У цьому випадку необов'язково надавати міжнародним нормам силу закону, треба, лише визначити у законі, що положення міжнародного права може застосовуватися безпосередньо.

На нашу думку відносно кримінально-процесуального права України, норми міжнародного права можуть бути регулятором для українського законодавця в процесі нормотворення галузі кримінально-процесуальних правовідносин без визначення механізму й видів трансформації, що діють у міжнародному праві, і по-різному трактуються в роботах вчених-міжнародників. У випадках, передбачених законодавством України, міжнародно-правові положення застосовуються безпосередньо для регламентації кримінально-процесуальної діяльності на конкретних стадіях процесу через реалізацію прав і обов'язків учасників та інші правові інститути. Наприклад, якщо в законі або іншому нормативно-правовому акті, йде мова, що його положення будуть застосовуватися відповідно до певних міжнародно-правових актів або, що у встановлених випадках варто застосовувати такий-то міжнародний договір, то норми міжнародного права мають переважну юридичну силу перед українськими нормами й підлягають безпосередньому застосуванню.

Для реалізації правил міжнародно-правових актів у кримінальному судочинстві досить встановити форми й способи реалізації міжнародних норм у кримінально-процесуальній сфері.

Деякі вчені визначають міжнародні норми як складову частину права України. Однак варто згадати, що міжнародне право -

це самостійна галузь права, що не збігається із правом якої-небудь держави. Міжнародне право та право України відрізняються один від одного за вмістом суб'єктів, за джерелами, за способом створення правових норм, за способом забезпечення їхнього виконання та за багатьма іншими характеристиками. Варто також враховувати і той факт, що форми права однієї правової системи не можуть бути одночасно і формами права іншої системи [18].

Таким чином, в Україні можуть застосовуватися і застосовуються як міжнародні норми загальновизнаних актів (звичайні норми), інкорпоровані в кримінально-процесуальне законодавство України, так і норми права міжнародних договорів України, укладених з іншими державами, ратифіковані органами законодавчої влади України. У кримінально-процесуальне законодавство України повинні включатися й конкретизуватися ті міжнародно-правові положення, зміст і значення яких оптимізує всі стадії кримінального судочинства, реально забезпечує інтереси особи, українського суспільства та держави в цілому.

Міжнародні норми, що виступають джерелом кримінально-процесуального права України, повинні створювати передумови і гарантії реалізації приписів міжнародно-правових актів, саме в тій частині кримінально-процесуального закону України, де вони особисто розвивають українські правила й відповідають правовій системі України. У тих випадках, коли предмет регулювання міжнародного і кримінально-процесуального права України збігаються, кримінально-процесуальні правовідносини можуть репатентуватися нормами обох систем права.

Основні принципи і норми міжнародного права, об'єктом яких є діяльність із захисту суспільства в цілому і кожної людини окремо, тісно, а іноді безпосередньо пов'язані з кримінально-процесуальним законодавством України. Конкретні міжнародні положення, що

зачіпають галузь кримінально-процесуальної діяльності, правовідносини між учасниками процесу, тим або іншим способом трансформуються в галузеве право держав, без чого неможливо їхнє практичне здійснення.

Зазначимо, що для дії в Україні загальновизнаних міжнародних норм у сфері забезпечення та захисту прав учасників кримінального судочинства, варто включати до складу кримінально-процесуальних норм тільки загальновизнані положення.

Відповідно до проведеного дослідження нормативних приписів законів й інших правових актів, вважаємо за можливе відзначити, що підставою реалізації й введення в дію міжнародних норм є видання закону, присвяченого правилам, що втримується в них. Конституційні положення необхідно розглядати як вищестояще загальнообов'язкове положення законодавства України, що передбачає включення міжнародних норм у систему кримінально-процесуального права й спрямоване на їхнє безпосереднє застосування в сфері здійснення нормотворення в Україні.

Представляється, що згідно ст. 9 Конституції у кримінальне судочинство України може бути включена вся сукупність застосовуваних загальновизнаних норм міжнародного походження.

В КПК України необхідно включити правило про те, що загальновизнані принципи й норми міжнародного права, міжнародні договори України, віднесені законодавством до складової частини кримінально-процесуального права, мають переважну юридичну силу перед іншими законами України. Закони, що скасовують або обмежують права та свободи людини і громадянина, що порушують основні принципи кримінального судочинства, не можуть виступати як джерело права і регулювати кримінально-процесуальні відносини між його учасниками. Варто також розглянути питання про включення в кримінально-процесуальне законодавство норми про те, що

права учасників процесу гарантовані міжнародно-правовими нормами не можуть бути обмежені кримінально-процесуальним законом і підлягають безпосередньому застосуванню на всій території України.

Перелік використаної літератури:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Общая теория права и государства. Учебник для вузов / Под редакцией В.В. Лазарева. - М.: Юрист, 1995. - С. 29.
3. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. - М.: "Статус ЛТД +", 1996. - С. 101.
4. Теория государства и права. Учебник для вузов и факультетов / Под ред. Корельского В.М и Перевалова В.Д. - М.: Изд-я группа ИНФРА-М - НОРМА, 1997. - С. 250.
5. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. - СПб., 1908. - С. 284.
6. Давид Р., Жоффре-Спиноли К. Основные правовые системы современности. - М.: Международные отношения, 1998. - С. 159.
7. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций, изд-е 2-е. - М.: Манускрипт, 1996. - С. 147.
8. Пацуманис Е. Б. Международное право: Энциклопедия государства и права. Т. 2. - М., 1930. - С. 626.
9. Сабанин А. В. Первый советский курс международного права // Международная жизнь. - 1925. - № 2. - С. 119.
10. Тункин Г. И. Сорок лет сосуществования и международное право // СЕМП. 1958. - М, 1959. - С. 23.
11. Бастрыкин А. И. Взаємодія радянського кримінально-процесуального і міжнародного права. - Л.: ЛГУ, 1986. - 220 с.
12. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1990. - № 31. - Ст. 429.
13. Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей. - Київ, Юрінком Інтер, 1997. - С. 15-22.
14. Черныченко С. В. Объективные границы международного права и соотношение международного и внутрисударственного права // СЕМП. 1984. - М, 1985. - С. 90.
15. Курс международного права. В 7 Т. - М, 1989. - Т.1. - С. 299.
16. Лукашук И. И. Международное право. Часть общая - М, 1996. С. 211-212.
17. Волженкина В. М. Оказание правовой помощи по уголовным делам в сфере международного сотрудничества. - СПб., 1997. - С. 15-16.
18. Иваницкая Г. В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем // СтП. 1985. - № 1. - С. 19-25.